

פתח־דבר

פעילות אינטלקטואלית, מחקרית וציבורית ענפה מושקעת בעת האחרונה בכתיבה ההיסטורית המכונה "חדשה" על תולדות היישוב ומדינת ישראל ובעיון המחודש במחקר ההיסטורי, בספרות העדויות ובעדות הספרותית על השמדת יהודי אירופה. גם הכתיבה הסוציולוגית המכונה "ביקורתית" על המבנה החברתי של היישוב ושל מדינת ישראל זוכה עתה לעניין גובר. הדיונים הערים בכל אחד מכווני העיון האלה נכרכים בהדרגה יחדיו. העיתונים היומיים פוקדים את הנושאים האלה בתכיפות, ולא רק במוספיהם הספרותיים. הדים פוליטיים אף מלווים מדי פעם את הוויכוחים התיאורטיים, המתודולוגיים והאידיאולוגיים המתנהלים בין היסטוריונים וסוציולוגים ישראלים. שר החינוך בממשלה הקודמת הכריז, ספק בתוקף התפקידו ספק בתוקף תוארו האקדמי, על הסטייה האידיאולוגית המסוכנת שמבטאים "ההיסטוריונים החדשים". במערכת הבחירות, שכמה מהם נטלו בה חלק פעיל כאנשים פוליטיים, שורבבו פה ושם האשמות נגדם, וכן נגד אחרים שנחשדו בויקה אליהם. כתבי־העת ההיסטורי הישראלי בשפה האנגלית, *History and Memory*, הקדיש בשנה שעברה ל"היסטוריונים החדשים" גיליון שלם, ולפני שבועות אחדים התפרסמו בכתבי־העת אלפיים עוד כמה מאמרים מעוררי מחלוקת בנושא.

תיאוריה וביקורת שימש אכסניה למאמרי ה"אסכולה" ההיסטוריוגרפית "החדשה" וה"אסכולה" הסוציולוגית "הביקורתית" מאז גיליונו הראשון.¹ אלא שמנקודת מבטנו, הדין ההיסטוריוגרפי או הסוציולוגי, ה"חדש" או ה"ביקורתי", לא נתפס אף פעם כמנותק מדיונים ביקורתיים ותיאורטיים המתנהלים במקביל בתחומים אחרים של התרבות והחברה בישראל: ספרות ואמנות, לימודי המשפט או הקולנוע, חקר המקרא או פילוסופיה.² מלכתחילה ביקשנו להדגיש שלושה מאפיינים עיקריים של המכנה המשותף של מחקרים דברי עיון ביקורתיים בתחומים השונים והמגוונים האלה: א. התרחקות מתפיסה מהותנית של תחום המחקר, מצד אחד, ושל מושא המחקר, מצד שני. מכאן הנטייה לתפוס את שניהם, את התחום ואת המושא, כתוצר של הקשרים תרבותיים והיסטוריים מוגדרים. ב. הבנה שכל מעשה ייצוג, כולל עקבות של השתקה, הרחקה, או דיכוי של מה שלא זכה להיאמר. מכאן תשומת־הלב המיוחדת לקולו של "האחר", שאפשר לפרש אותו כאן באופן הכללי ביותר בתור מי או מה שלא זכה לייצוג. ג. התעקשות על התייחסות למיקומו של

1. ראו פישר בגיליון 1; קונדה ושנהב בגיליון 2; אייל, פפה, לוי ופלד בגיליון 3; קימרלינג בגיליון 4; רזיקרצקין בגיליונות 4 ו-5; ופיטרברג בגיליון 6. על ראשיתן של האסכולות האלה החל מסוף שנות השבעים ראו במאמרי הגיליון הזה.
2. ראו למשל: חנן חבר על ערבסקות של שמאס, חיים לפיד על סרטי מתיחות, שרה חינוסקי על אמנות מקומית, רונן שמיר על "סבירות" בשיח המשפטי, דולי בן-חביב על ז'קלין כהנוב, או אילנה פרדס על סיפור המרגלים.
3. אוהדים ומתנגדים נהגים להדביק תוויות למכנה המשותף של המחקר והעיון הביקורתי בכל התחומים האלה וראוי להיזהר בהן. בין השאר אומרים שמדובר בפוסטמודרניזם, אבל רק מעטים מבין הכותבים אוחזים בעמדות פוסטמודרניסטיות מוצהרות; אומרים שמדובר באידיאולוגיה פוסט-ציונית, אבל בין הכותבים יש ציונים כמו גם אנטי-ציונים ותיקים.

הכותב בשדה התרבותי ולחלקו בכינון מושא המחקר או העיון. מכאן הנטייה שלא להעלים את העמדה שנוקט הכותב ביחס למושא מחקרו ולראות בה חלק לגיטימי מן הדיון.⁴

למכנה המשותף הזה יש השלכות ברורות על שאלות של זהות, הבדל ואחרות בכלל ועל דיונים בענייני זהויות מקומיות בפרט: יהודית, פלסטינית, ציונית, ישראלית, אשכנזית, מזרחית, ... הרשימה מתארכת ככל שנמשך הדיון ומתפרקות הזהויות. בכל הדיונים של "ההיסטוריונים החדשים" ושל "הסוציולוגים הביקורתיים" אפשר להצביע על זיקה כזו או אחרת לשאלות זהות מעין אלה: מיהו הסובייקט ההיסטורי המשמש מושא למחקרו של ההיסטוריון העוסק באירועים שהתרחשו בפלסטינה במאה ה־20? או באירופה של מלחמת העולם השנייה? האם זהותו או גבולותיו נקבעים על-פי זהותו של ההיסטוריון? מהם גבולות "החברה הישראלית" בתור מושא המחקר של הסוציולוג? האם הם נקבעים על-פי שיוך הסוציולוג וזהותו? האם ההיסטוריוגרפיה הציונית היא חלק מן המאמץ האידיאולוגי לעצב זהות לאומית קולקטיבית? האם ההיסטוריה או הסוציולוגיה הם מדעים בעלי זהות ברורה? האם היא מחייבת?

להיסטוריונים "הישנים" ולסוציולוגים "השמרנים" היו בדרך־כלל תשובות מן המוכן לשאלות הללו, שהתעוררו במפורש רק לעתים רחוקות, וכמעט תמיד בתגובה על ביקורת מבחוץ. התשובות התבססו בדרך־כלל על תפיסה מהותנית של היהדות, הציונות והישראליות, כמו גם על תפיסה מהותנית של הריסציפלינה המחקרית של בעלי התשובות. הן ביטאו קול הגמוני, אחיד למדי, והתעלמו משאלת מיקומו של הדובר בשדה התרבותי והפוליטי. דוגמה לתפיסה מהותנית מודעת ועקבית, שכבר מביאה בחשבון חלק מן הביקורת על הנחות מתודולוגיות ותיאורטיות מהותניות, מציג גיליון זה גרעון קרסל במאמר שדן ב"מנטליות ערבית", באתנוגרפיה "מזרחית" וברגשות אשם של "שמאלנים" יהודים. הטקסט של קרסל מנוגד ברוחו ובלשונו לרוב הדברים שהתפרסמו בתיאוריה וביקורת עד כה, שהמכנה המשותף ביניהם היה התעקשות על פתיחה־מחדש של "שאלות זהות" ועל היסטוריוזיה של התשובות המובנות מאליהן שניתנו להן. קרסל מציע פירוש שונה להתעקשות הזו, מצביע על האינטרס המוסרי של ההיסטוריונים החדשים והסוציולוגים הביקורתיים, ומציג אותו כביטוי לפתולוגיה אישית ותרבותית, ובתוך כך מעז לומר בריש גלי דברים שרבים ממבקרי "ההיסטוריונים החדשים" רק מרמזים עליהם.

"החדשים" יעשו מלאכתם קלה אם ידחו את דבריו של קרסל ברגע שיהיו את עמדתו בוויכוח, מתוך תפיסה מובנת מאליה של מהות הוויכוח וזהות העמדות בתוכו. אחרי הכל, תפיסה כזו אינה שונה בעיקרון מתפיסה מובנת מאליה בשאלות זהות ומהות אחרות, שבהקשרים אחרים הם דוחים אותה בצדק. ההתעקשות על פרובלמטיזציה של ייצוגי מהות וזהות אינה נוגעת רק לגבולות החברה הישראלית, להיסטוריה של היישוב או להשמדת יהודי אירופה. היא נוגעת באותה מידה ל"חדש" מול ה"ישן", ל"ירדיקלי" ה"ביקורתי" מול ה"שמרן" ש"מאשר את הסדר הקיים", אבל גם לגבולות "הספרות העברית", או "יהדות ימי הביניים", ל"אמנות פוליטית", ל"כוחות המחוקק" או ל"רוח החוק". התנגדות לתפיסה המהותנית מובילה לפרגמנטציה ולכינון־מחדש של מושא המחקר, לפריצת הגבולות בין תחומים שונים וליצירת שילובים חדשים ביניהם, לפתיחת חזיתות חדשות בפוליטיקה של הייצוגים, בתוך האקדמיה ומחוצה לה.

הכיוונים החדשים, הביקורתיים, בחקר ישראל והיהודים מניבים בזמן האחרון שפע של עבודות מחקר, מסות ודברי עיון. השפע הזה, אשר כשלעצמו הוא מסמך תרבותי מרתק, היה אחד המניעים העיקריים להתגבשותו של גיליון זה של תיאוריה וביקורת. זהו גיליון שנועד לשמש במה לדיון המצוי עכשיו בעיצומו. על-כן אין זה מפתיע שכמה מן העניינים המוצגים בו מוכרים ואחרים חוזרים ומופיעים בו כשהם מוארים מכמה זוויות שונות. הדגש המוצע כאן הוא על עצם ההצבה, אלה לצד אלה, של חוקרים מדיסציפלינות ומתחומי מחקר שונים: היסטוריונים, סוציולוגים ומדעני חברה אחרים, חוקרי ספרות עברית ויהודית, חוקרי היישוב היהודי ומדינת ישראל וחוקרים העוסקים בתגובות ספרותיות ופילוסופיות להשמדת היהודים. הצבה זו מאפשרת להבליט את המכנה המשותף בין כל אלה, ובעיקר את הקשר העקרוני בין שלושת כיווני המחקר המוזכרים, להצליב בעיות, הנחות תיאורטיות וגישות מתודולוגיות ולסמן כמה מקווי המתאר של שיח ביקורתי

4. בעניין זה ראו "פתח־דבר" לשלושת הגיליונות הראשונים של כתבי־העת.

ישראלי. הענפים ההיסטוריוגרפיים והסוציולוגיים של השיח הזה נבחנו בגיליון כתופעה חברתית, תרבותית והיסטורית, בין אם באופן ביקורתי (על-ידי גרעון קרסל) ובין אם באופן אוהד (על-ידי אורי רם, משה צימרמן, דן זקס ולורנס ג'. סילברשטיין), והניסיון הזה להבנה עצמית מופיע כאן כחלק בלתי-נפרד מן השיח הביקורתי עצמו.

היצע החומר ומגבלות זמן ומקום שעמדו לרשותנו גרמו לכך שמבין שלושת כיווני המחקר, רק ההיסטוריוגרפיה "החדשה" זכתה כאן לייצוג מגוון ולמקום נרחב יחסית. אורי רם מנתח את העמדות השונות בהיסטוריוגרפיה "החדשה" ומציע מיפוי סוציולוגי של מי שנוטל בה חלק; דן זקס ומשה צימרמן, איש-איש בדרכו, מציגים את הוויכוח ההיסטוריוגרפי בהקשר תרבותי ופוליטי כללי ומשווים אותו ל"מחלוקת ההיסטוריונים" בגרמניה. בני מוריס (מי שטבע את המונח "היסטוריונים חדשים") מדגים שוב במאמר חדש כי העוצמה הביקורתית של המחקר ההיסטורי איננה בהכרח תוצאה של תיאוריה ביקורתית. לורנס ג'. סילברשטיין מציג נקודת מבט של חוקר לא ישראלי על הוויכוח (שכולל מבחינתו גם את הסוציולוגים), ומראה עד כמה בעייתיות ופזיזות היווהו בין "חדש", "ביקורתי", "פוסטמודרני" ופוסט-ציוני". ואילן פפה מנסה לסמן-מחדש את גבולות העמדה ההטרודוקסית שמציבה ההיסטוריה ה"חדשה" ומציע לה סדר יום חדש, ובתוך כך הוא מגיב על כמה מן המאמרים בגיליון.

המחקר הביקורתי בתחום מדעי החברה מיוצג על-ידי מחקר חדש אחר, של יגל לוי, העושה שימוש נרחב בממצאי ההיסטוריונים ה"חדשים" כדי לעמוד על קשרים סיבתיים ומבניים בין פעולות התגמול בשנות החמישים ליחסים הבינעדתיים ולבעיות של שליטה פוליטית בתוך החברה הישראלית באותה עת. שלושת הטקסטים האחרים בפרק זה מוקדשים לספרים ולמאמרים שראו אור לאחרונה, בכלל זה ההקדמה של גרשון שפיר למהדורה חדשה של ספרו (שטרם ראה אור בעברית) על העלייה הראשונה והשנייה. זה היה הספר שבו הציג בפעם הראשונה חוקר ישראלי טיעון מסודר על בסיס השוואתי התומך בקביעה, שאת ההתיישבות הציונית בארץ יש להבין כתופעה קולוניאלית ולפרשה במסגרת תיאוריות מוכרות של קולוניזציה. יואב פלד דן בספרו של אורי רם על "עלייתה ונפילתה של הסוציולוגיה האיזושהדטית" הפונקציונליסטית, עומד על אופיה כ"אידיאולוגיה מדעית-פוליטית" ושואל, יחד עם רם, באיזו מידה מציגים הסוציולוגים הביקורתיים חלופה של ממש לסדר היום של קודמיהם. מיכאל שלו מתמודד עם ביקורת המבקרים של משה ליסק ומצביע על מכנה משותף בין הרביזיוניזם הביקורתי של זאב שטרנהל בספרו האחרון על סוציאליזם ולאומיות בתנועת העבודה ובין השמרנות הפונקציונליסטית של ליסק ועמיתיו.

בתוך כמה מאמרים שהמכנה המשותף להם הוא אותה תשומת-הלב לקול האחר, לקושי לשמר פוליפוניות של קולות אחרים ולבעייתיות הייצוג של מה שנתפס כבלתי-ניתן לייצוג. ז'אן-פרנסואה ליוטאר, מחשובי הפילוסופים הצרפתים בני-זמננו, התמודד עם שאלות אלה במסה פילוסופית שיטתית, הדיפרנד, המשלבת תורת לשון ושיח עם פרקים באתיקה, בפילוסופיה פוליטית ובפילוסופיה של ההיסטוריה. ייצוגה של אושוויץ, השתקת הקורבן והחובה המוסרית להאזין לו, והאלימות החורגת מכל חוק שמתפרצת בכל אקט של כינון החוק – אלה רק שלוש דוגמאות לנושאים המעסיקים את משתתפי הגיליון הזה שליוטאר נוגע בהם בהתפלספותו. קטעים מן הפרק הראשון של הדיפרנד מופיעים כאן בתרגום לעברית. מיכל בן-נפתלי עוסקת בטקסט אחר של ליוטאר, היידגר ו"היהודים", ובתפיסה האלגורית של היהודי שעולה ממנו – היהודי בתור האחר שמגדיר את אירופה. סדרה אורחי נזקקת לדיון של ליוטאר באפשרות ייצוגה של אושוויץ כשהיא מנתחת שני טיפוסים של התמודדות ספרותית עם הזיכרון הפרטי והקולקטיבי של השמדת היהודים. מאי ג'וסי מתווכחת עם ליוטאר במאמר שעוסק בתפיסות מתחרות של צדק וזכות במאבק הלאומי הפלסטיני. מול לשון זכויות פרודורלית שאימצה ההנהגה הפוליטית הפלסטינית מבקשת ג'וסי לשמר את סיפורי העוול ואת התביעה לצדק מהותי העולה מתוכם, בלי לוותר על המתח בין הפרטיקולרי לאוניברסלי שמאפיין מושג כזה של צדק, ועל הפתיחות של המושג להקשרי שימוש שונים. לשמר את סיפור העוול הפלסטיני – זה בדיוק מה שמבקשים גם "ההיסטוריונים החדשים" בהקשר של השיח ההיסטוריוגרפי והזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

לבסוף, חנה סוקר-שווגר מציעה קריאה חדשה בזכרון דברים של יעקב שבתאי שיכולה לשמש מעין אספקלריה לגיליון כולו. שקיעתה של תנועת העבודה והתפרקות הנרטיב ההיסטורי והאידיאולוגי

שלה, הפרגמנטציה של החברה הישראלית וטשטוש גבולותיה המוכרים, בעיית ייצוגם או השתקתם של האחרים, ובמובלע, הנוכחות הכבדה מנשוא של העבר היהודי בהווה הישראלי – כל אלה מחולצים מן הטקסט של שבתאי ומציגים אותו כטקסט פוליטי וביקורתי במובן רדיקלי הרבה יותר מכפי שנתפס בזמנו, על רקע המהפך של 1977. המהפך של 1996 והפרגמנטציה הגלויה של המפה הפוליטית הישראלית הופכים את הקריאה הזו לאקטואלית ממש.

אבל את הפרגמנטציה הזאת, שנלוותה למהפך, אולי אף חוללה אותו, והגיעה עכשיו לביטוי פוליטי מלא, אפשר היה לקרוא כבר בדברי "ההיסטוריונים החדשים", ש"כתבו אותה לאחור" וזיהו אותה בתולדות היישוב והמדינה, ובכתבי "הסוציולוגים הביקורתיים", שזיהו וניתחו אותה מן הפרספקטיבה של הכלכלה המדינית או של תיאוריות הקולוניאליזם. לפעמים נדמה שהדברים נכונים גם בכיוון ההפוך. בעיתונות היומית מופיעים חרשות-לבקרים טקסטים שנקראים כמו מקרי-מבחן מוזמנים במחקרים של ה"חדשים" ו"הביקורתיים". לא מכבר קראתי, למשל, שהרשות הפלסטינית עומדת להציע לישראלים נישואין אזרחיים ביריחו במחיר מוזל. את המאבק המשפטי הצפוי נגד משרד הפנים, אם (כאשר) יסרב להכיר בנישואין אלה, ינהלו נציגים של התנועה ליהדות מתקדמת בארץ, שמביאים למאבק הזה מסורת אמריקנית מאוד של הפרדת דת ומדינה. הפלסטינים מקווים להרוויח כסף רב מתעשייה של שירותים אזרחיים. השירותים האלה אינם מיועדים לנתיני הרשות, כמובן, אלא רק לתיירים(?) ישראלים, שמהם נמנעים שירותים כאלה בגלל אופיה הלאומי-רבני של המדינה הישראלית.

אם המפעל יצליח, אולי יבנו מעבר מיוחד ליריחו כדי לאפשר נישואין לישראלים ופרנסה לפלסטינים גם בתקופות של סגר ממושך. מי שייצא נשכר מן הסידור הזה בצד הישראלי יהיו בעיקר אשכנזים חילונים, ספק יהודים, שהיגרו מברית-המועצות לשעבר ויהודים שיינשאו בנישואי תערובת. מספרם של אלה ודאי יגדל עם הגידול העצום במספר הפועלים הזרים. יהודים "שומרי מסורת" ודתיים יסיפו כנראה להגיע לאזור יריחו בעיקר במסגרת שירות מילואים, ואולי גם לקניות. מחוץ ליריחו – הכיבוש יימשך, בלי לבטל כנראה את ניצני תהליך הדה-קולוניזציה האינסופי בתוכה. המהפכה החוקתית שעברה ישראל בשנים האחרונות נותנת מקום לתקווה שבמשרד הפנים יכבדו בסופו של דבר את תעודות הנישואין של הרשות הפלסטינית. במשרד החינוך, לעומת זה, לא התרחשו מהפכות ראויות לציון. לכן הנישואין האזרחיים המוגשים לציבור הישראלי באדיבות הרשות הפלסטינית ישמשו לכל היותר עוד נושא לדיון בדיאלוגים הצפויים בין ילדים חילונים לדתיים, למען קירוב לבבות ומתוך מאמץ נואש להסביר לילדות וילדים דוברי עברית מהי זהותם הציונית האמיתית.

הסיפור הזה הוא מיקרוקוסמוס של המצב הפוסט-ציוני. פוסט-ציונות היא עמדה אידיאולוגית שנויה במחלוקת חריפה שמיחסת לכמה ממשתפי הגיליון הזה, בצדק או שלא בצדק. אבל פוסט-ציונות היא גם מצב תרבותי, שאפשר לאהוב אותו או לסלוד ממנו אבל ראוי להכיר בקיומו. גיליון זה איננו רק במה לביטוי עמדות פוסט-ציוניות ולוויכוח בינן לעמדות אחרות; הוא חלק מן ההווה התרבותית הפוסט-ציונית עצמה, שנוטלים בה חלק, מרצונם או בעל כורחם, גם המבקרים החריפים ביותר של אידיאולוגיות פוסט-ציוניות.

עדי אופיר